

ДРУКАРНЯ МАМОНІЧАЎ – НАЙБУЙНЕЙШАЯ ПРЫВАТНАЯ ДРУКАРНЯ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА

Клімаў І.П. (Мінск)

ВЫДАВЕЦКАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ ПЯТРА МСЦІСЛАЎЦА І МАМОНІЧАЎ У ВІЛЬНІ КАНЦА ХVІ ст. І МАСКОЎСКІ КНІГАДРУК

Друкарня Пятра Мсціслаўца была першым у Вільні кнігавыдавецкім мерапрыемствам пасля Скарыны, які пачаў тут друк яшчэ ў першай палове 1520-х гг. Аднак пра выдавецкую дзейнасць Пятра Мсціслаўца ў Вільні існуе няшмат прац [1, с. 45–55, 59, 61, 62, 64–65; 9, с. 96–109; 21, с. 24–26] і ў цэлым мала што вядома. Друкар знаходзіўся ў горадзе прыкладна ў 1569–77 гг. і выпусціў у 1575–76 гг. усяго тры кнігі. Свайго друкарскага прадпрыемства ў Вільні ён не меў, супрацоўнічаючы з заможнымі віленскімі мяшчанамі Мамонічамі. Праўда, нельга выключыць, што ў Вільні (ці непадалёк ад яе) ён і памёр, паколькі пасля 1576–77 г. звестак пра яго няма [3, с. 183–184]. Больш слушнага здаецца меркаванне А. Зёрнавай, што пасля Вільні друкар вяртаўся ў Астрог [9, с. 103–110], але нейкіх больш грунтоўных доказаў гэтаму пакуль не адшукана [2, с. 56–57]. Не падмацавана ніякімі доказамі думка, што Пётр Мсціславец мог быць вучнем Скарыны (яе адхіляюць сучасныя вучоныя, гл.: [3, с. 182]).

Савецкая даследчыца кірылічнай кнігі А. Зёрнава пераканаўча адмаўляе сувязь у друкарскім матэрыяле паміж Скарынам і Мсціслаўцам. Нават уплыў першага на другога здаецца ёй гіпатэтычным: «общий вид книг Скорины отличается оригинальностью и нерусским характером, в книгах же Мстиславца всё ... всё типично московское ... за редким исключением...» [9, с. 81]. Тыя арнаменты, што падобныя ў абодвух друкароў, «характерны для современного им западноевропейского орнамента; но познакомьтесь с образцами этого стиля Скорины и Мстиславец могли независимо друг от друга» [9, с. 81]. Таксама рознымі былі і моўныя асаблівасці: у «Мстиславца ... не

заметно ни малейших следов влияния белорусского языка, тогда как у Скорины в славянском тексте постоянно встречаются белорусские грамматические формы» [9, с. 81].

А. Зёрнава лічыць, што ініцыятыва выдання Евангелля (Вільня, 1575) належала не самому Мсціслаўцу, а асвечанаму колу заможных мяшчан Вільні праваслаўнага веравызнання. У кола гэтае ўваходзілі браты Козьма ды Лукаш Мамонічы, браты Іван ды Зянон Зарэцкія і адзін з родных апошніх Васіль Міхайлавіч Гарабурда [9, с. 85–86], пры гэтым Іван Зарэцкі з'яўляўся цесцем Лукаша Мамоніча [1, с. 57]. У доказ А. Зёрнава спасылаецца на пасляслоўе да Евангелля, дзе выдавец прама гаворыць, што якраз яны «понудили есте нас недостойных выше нашей меры на сие дело. Аз же есмь человек грешен и немощен, бояхся начати таковая. И тому же смотря свое неприлежание и леность и неразумие, на мнозе отлагах» [9, с. 87; 15, с. 160–161]. У сваім пасляслоўі да Псалтыра (Вільня, 1576) «Мстиславец вновь говорит, что и эту книгу он печатает, уступая чужим настояниям, хотя и чувствует себя невеждой, с ограниченным умом, не умеющим владеть языком» [9, с. 87]. Відавочна, што ў абодвух згаданых выпадках мае месца этыкетнае самапрыніжэнне асобы, тыповае для Сярэднявечча, – гэтакім чынам чалавек таго часу дэманстраваў свае хрысціянскія якасці – сціпласць ды пакору. Нарэшце, нельга выключачь, што не сам Мсціславец быў аўтарам гэтых пасляслоўяў (на царкоўнаславянскай мове!), а яны былі напісаны іншай асобай ад яго імя.

У любым выпадку, такое прыніжэнне сваёй асобы ў пасляслоўях Мсціслаўца выканана ў тыповых царкоўнаславянскіх традыцыях, што выглядае натуральна для царкоўнаславянскай публікацыі. Радкі Мсціслаўца з пасляслоўя да Евангелля 1575 г. тэкстуальна супадаюць з адным месцам у пасланні старца Арцемя, эмігранта з Масковіі, адрасаваным «вопросившему Слова Божия» (1560-я гг. ?) [1, с. 50]. У гэтым творы маюцца такія пасажы: «Азмь есмь человекъ грешень, бояхся начати таковая... К тому же смотря свое неприлежание, и леность, и неразумие, на мнозе отлагахъ»¹. З гэтага А. Анушкін робіць выснову, што Мсціславец ведаў гэтае пасланне і скарыстаў яго. Вядома, што Арцемя ў ВКЛ ліставаўся са шмат якімі вядомымі людзьмі (Сымонам Будным, Яўстафам Валовічам), у тым ліку і з Іванам Зарэцкім, адным з віленскіх кампаньёнаў Мсціслаўца па кнігавыданні

¹ РИБ, издаваемая Археологическою комиссиею. – Санкт-Петербург, 1878. – Т. 4. – Кн. 1. – Слуп. 1401.

[1, с. 50]. Праўда, можна дапусціць, што радкі ў абодвух аўтараў паміж сабой не звязаныя і ўзыходзяць да нейкай іншай крыніцы, з'яўляюцца яе незалежнай рэмінісцэнцыяй, але гэта менш верагодна.

Аднак пасляслоўе Мсціслаўца да Псалтыра 1576 г. «носіт ужо совершенно самостоятельный характер» [1, с. 51]. Згадка ў ім пра скарбнага Зарэцкага і яго брата Зянона ў якасці ініцыятараў выдання, напэўна, сведчыць аб адыходзе Мсціслаўца ад супрацоўніцтва з Мамонічамі [1, с. 52]. Верагодна, паміж сваякамі Зарэцкімі і Мамонічамі ўзнік нейкі канфлікт, у якім Мсціславец мог прыняць бок Зарэцкіх. Вядома, што ў 1582 г. Лукаш Мамоніч каралеўскім прывілеем атрымаў пасаду войта, якую да таго займаў Іван Зарэцкі [8, с. 177]. Цікава, што ў 1585 г. Лукаш Мамоніч стаў скарбным, а да 1583 г. гэтую пасаду займаў Зянон Зарэцкі [8, с. 177]. Дамы Мамонічаў і Зарэцкіх у Вільні блізка знаходзіліся адзін ля аднаго, у тых ці іншых справах апошнія падтрымлівалі першых [1, с. 60]. Цікавая і сувязь абедзвюх асоб у справах маёмасці. Зарэцкаму належаў маёнтак Свіраны², а таксама маёнтак Гарабурдзішкі³, які яўна перайшоў яму ад Міхайла Гарабурды⁴. Аднак гэтыя маёнткі, разам з некаторымі іншымі, яшчэ пры жыцці Івана Зарэцкага перайшлі да Лукі Мамоніча [1, с. 60] – відаць, з-за патрэбы Зарэцкіх у сродках. Між іншым, Зарэцкія маглі ведаць жывым яшчэ Скарыну [1, с. 60].

На думку Зёрнавай, кола заможных мяшчан надало Мсціслаўцу матэрыяльныя сродкі для выдання, тады як ён сам унёс у гэтую справу сваю працу ды друкарскае абсталяванне (шырыфт, дрэварыты і інш.), якое Мсціславец прывёз з Заблудава. Вядома, што віленскі гродскі суд, разглядаючы ў 1577 г. яго спрэчку з Мамонічам, пастанавіў пакінуць друкарскае абсталяванне за Мсціслаўцам [9, с. 103]. Гэта абсталяванне Мсціславец забраў з сабой з Вільні (ці яно было прададзена яго спадкаемцам(і)) далей – некаторыя друкарскія формы з віленскіх выданняў знойдзены ў асобных астрожскіх [8, с. 103–109] і некаторых пазнейшых выданнях, аж да першай трэці XVII ст. [8, с. 110–111]. У Мамонічаў «не осталось не только шрифта, но и ни одной доски из орнамента Мстиславца» [8, с. 103].

² Пра маёнткі І. Зарэцкага гл.: РІБ. – Петербург, 1915. – Т. 33. – Слуп. 463–464.

³ Акты, относящиеся к истории Западной России. – Санкт-Петербург, 1848. – Т. 3. – С. 174.

⁴ Пра маёнткі М. Гарабурды гл.: РІБ. – Петербург, 1915. – Т. 33. – Слуп. 458.

Ці фундаваў Мсціславец некую частку сваіх сродкаў на выданне? Аб гэтым быццам сведчыць судовы акт 1577 г.⁵, дзе гаворыцца «об общих расходах с Мамоничем: "тыя книги с полным накладом с Кузьмой друковали"» [8, с. 89]. Сапраўды, сродкі ў Мсціслаўца былі, бо перад тым ён прыйшоў з Заблудава, дзе з ім меў расплаціцца заможны гетман Георгі Хадкевіч за выданне Вучыцельнага Евангелля. Таму частку атрыманых грошай друкар мог накіраваць на новае выданне. Аднак нельга выключыць, што фондушам Мсціслаўца было, апроча ўласнай працы, толькі друкарскае абсталяванне, а не грашовы ўнёсак. Пасля суду ён мог вывезці абсталяванне друкарні, як даводзіць Зёрнава (гл. вышэй), толькі ў тым выпадку, калі валодаў правамі на яго. Верагодна, канфлікт, для вырашэння якога Мсціславец звярнуўся ў суд, выклікалі спробы Мамонічаў захапіць друкарскае абсталяванне Мсціслаўца ў сваю ўласнасць.

Мамонічы прэтэндавалі на друкарскае абсталяванне на той падставе, што ўкладалі ў выданні Мсціслаўца больш. Яны не толькі надалі друкару сваё памяшканне і забяспечылі яго харчаваннем, але куплялі фарбу і паперу, на якую прыпадала асноўная частка выдаткаў пры кнігадруку [1, с. 61]. Аб гэтым сведчыць рашэнне суда пакінуць за Мамонічамі ўсе непрададзеныя адбіткі, паколькі Мамонічы, відаць, змаглі пацвердзіць у судзе свае выдаткі на паперу. Тым не менш, пэўная частка абсталявання належала і Мсціслаўцу, што пацвердзіў суд сваім рашэннем.

Якім чынам рэгуляваліся адносіны паміж Мсціслаўцам і Мамонічамі – невядома. Яшчэ ў студзені 1576 г., калі набіраўся Псалтыр, «хорошие отношения между хозяевами и печатником ещё не были нарушены: в послесловии ... [да Псалтыра – I. К.] печатник говорит, что хозяева «от своих им стяжаний изобилно во всем нас» довольствовались» [8, с. 102]. Але ўжо ў сакавіку таго самага года палюбоўны суд разбіраў іх справу аб падзеле друкарні. Менавіта за гэты час, паміж студзенем і сакавіком, і адбыўся разрыў паміж кампаньёнамі (хаця канфлікт мог выпяваць і раней). Зёрнава тлумачыць яго тым, што «хозяева недооценили труд печатника и, воспользовавшись отсутствием точной договорённости, не захотели разделить по справедливости доход, полученный от продажи ... изданий» [8, с. 102].

⁵ Апублікаваны Спрогісам. Документ касательно древней Виленской Русской типографии Луки Мамонича, по претензии к оной Петра Мстиславцева / Изд. П. Спрогис // Литовские епархиальные ведомости. – 1883. – № 41, неофиц. отдел. – С. 366–368.

Відаць, сапраўды, Мамонічы, папрацаваўшы з Мсціслаўцам, убачылі, што і самі здольныя заснаваць ды весці ўласную друкарню, і пажадалі атрымаць з сітуацыі як мага больш карысці, захапіўшы ў Мсціслаўца яго друкарскае абсталяванне. Аднак гэты рэйдарскі захоп не ўдаўся, і Мамонічам, як вядома, давалося задаволіць зыск друкара і распачынаць свой start-up без яго абсталявання.

Хаця шрыфт Службоўніка 1583 г. з друкарні Мамонічаў крыху падобны да шрыфту віленскіх выданняў Мсціслаўца, аднак, на думку Зёрнавай, «сходство это – кажущееся. При сличении изданий сразу бросается в глаза разница между несколько неряшливым шрифтом Мамоничей и необыкновенно чётким шрифтом Мстиславца» [9, с. 103]. З погляду друкарскага мастацтва выданні Мсціслаўца пераўзыходзяць пазнейшыя выданні Мамонічаў, бо паўтараюць сумесныя выданні з Фёдаравым [8, с. 167]. А гэта значыць, што Мамонічам шрыфты Мсціслаўца не дасталіся.

Самі ж «шрифты Мамоничей не отличаются той тщательной отделкой, которая характеризовала... первый шрифт, отлитый П. Мстиславцем» [8, с. 167]. Аднак падабенства шрыфту першага мамоніцкага выдання да шрыфту Мсціслаўца ясна сведчыць, што менавіта яго капіравалі Мамонічы. Яны не толькі пераймалі выданні Івана Фёдарова [8, с. 209–210, 216] і Пятра Мсціслаўца [8, с. 211], што бачна, напрыклад, па трох выданнях Апостала (Вільня, 1590-я гг.), але нават выкарыстоўвалі некаторыя дрэварыты сваіх папярэднікаў [8, с. 205].

Сваім першым выданнем Мамонічы паслядоўнічалі друкам Мсціслаўца, аднак ужо ў наступных пераймалі маскоўскія выданні, хаця выданні Мсціслаўца таксама адлюстроўвалі маскоўскую кніжную традыцыю. Можна думаць, што гэтая традыцыя лічылася праваслаўнымі ВКЛ найбольш годнай ды паважнай, вартай пераймання. Аднак не менш верагодна, што такі выгляд дыктаваўся рынкавай кан'юнктурай: віленскія друкі рэалізоўваліся не толькі ў ВКЛ, але і ў Масковіі (а то, можа, і пераважна ў Масковіі).

Пра друкарню Мамонічаў пісала шмат даследчыкаў [1, с. 56–85; 2, с. 54–79; 10; 15; 11; 14, с. 21–24; 19, с. 11–12; 21, с. 24–56]. Існуе нават каментаваны агляд літаратуры, прысвечанай гэтаму выдавецкаму прадпрыемству, якая выйшла да сярэдзіны ХХ ст. [8, с. 170–174]. Шкада, што ў канцы ХХ ст. ды і зараз увага вучоных да гэтай друкарні відавочна паслабла.

У сваёй ацэнцы друкарскага даробку Мсціслаўца і Мамонічаў савецкая даследчыца А. Зёрнава зыходзіць са слухнага палажэння,

што ў часы Сярэднявечча нацыянальнае пачуццё было неадрыўнае ад рэлігійнага. Але вось яе далейшыя высновы з гэтага палажэння менш пераканаўчыя: усё, што ў дзейнасці выдаўцоў тычылася праваслаўнай царквы, яна разглядае як выражэнне нацыянальнага пачуцця. А становішча гэтай царквы ў ВКЛ XVI ст. вызнавалася і ёю самой, і сучаснымі ёй гісторыкамі як цяжкае і нават прыгнечанае. Паколькі ў ВКЛ праваслаўе не было манапольным веравызнаннем, то савецкія вучоныя трактавалі такое становішча як заняпад ды дэградацыю царквы, што аўтаматычна азначала пагарду і дыскрымінацыю нацыянальнага пачуцця.

Вось як А. Зёрнава акрэслівае мэты кнігавыдання Мсціслаўца і Мамонічаў: патрэба («нужда», sic!) праваслаўнай асветы і ўмацавання праваслаўнай веры ў ВКЛ кіравалі колам заможных віленскіх мяшчан [9, с. 85–86]. У дадатак, сама гэтая справа натхнялася маскоўскім уплывам: ужо ў першым самастойным выданні Мамонічаў 1583 г. маюцца ўказанні «на присутствие в окружении типографии людей, связанных с Москвой» [8, с. 177]. І ў наступных Мамонічавых выданнях яна таксама знаходзіць «руку Масквы» [8, с. 180–181]. Ці сапраўды з Мамонічамі кантактавалі нейкія маскоўскія эмісары (хутчэй за ўсё, якія-небудзь камерцыйныя агенты, параўн.: [15, с. 168]), ці Мамонічы проста «завочна» арыентаваліся на Масковію, у разліку на паспяховую рэалізацыю там сваёй друкаванай прадукцыі, – няясна. У сваіх працах А. Зёрнава характарызуе друкарню Мамонічаў, што больш за паўстагоддзе выдавала кірылічную кнігу ў Вільні, як нейкі асяродак «праваслаўнага адраджэння». Для маскоўскай даследчыцы адзін толькі факт выкарыстання кірыліцы пры друку безумоўна суадносіцца з праваслаўем. Яна лічыць, што Мамонічы ў сваёй выдавецкай дзейнасці кіраваліся нейкай праваслаўнай ідэалогіяй. Гэта падтрымлівалі і іншыя савецкія вучоныя [15, с. 158–159, 161].

Да такой высновы савецкую даследчыцу прывёў шэраг імпліцытных палажэнняў. Ёй цяжка растлумачыць, як магла існаваць кірылічная друкарня ва ўмовах польскай і каталіцкай экспансіі (як бачыла тагачасную сітуацыю савецкая гістарычная навука). Сапраўды, гэта цяжка зрабіць, калі зыходзіць з пазіцый таталітарнага грамадства (у якім жыла А. Зёрнава), дзе дзяржава кантралюе і накіроўвае любую публічную і нават прыватную дзейнасць. Падобную сітуацыю яна знаходзіла і ў Масковіі XVI–XVII стст. (гл. ніжэй). Для А. Зёрнавай таталітарныя інтэнцыі маскоўскай дэспатыі накладаліся на сучасны ёй таталітарызм сталінскай улады, таму яна меркавала пра лад жыцця

ў ВКЛ паводле больш зразумелага ёй становішча ў Масковіі. Даследчыца прыходзіць да сімптаматычнай высновы, што памкненні Мамо́нічаў да праваслаўнай асветы сутыкнуліся з урадавым уціскам. «Хозяевам типографии в это время нельзя было держаться в тени, им приходилось постоянно иметь дело с правительством, испрашивать разрешения на печать книг для православной церкви, исполнять официальные заказы, а иногда идти на уступки правительству и даже временно отдавать свой типографский материал для печатания униатских изданий, враждебных православию» [8, с. 168–169]. На яе думку, друк уніяцкіх выданняў быў магчымы толькі пад ціскам урада; меркаванне, што Мамо́нічы маглі быць самастойнымі ў выбары сваіх выданняў або кіравацца ўласнай выгодай ды запатрабаваннімі рынку, савецкай даследчыцай нават не разглядаецца.

У такіх высновах А. Зёрнава зыходзіць з досведу таталітарнага грамадства, дзе ўсё, што не адпавядала жаданням цэнтральнай улады, права на легальнае існаванне не мела. Савецкая даследчыца проста не ўяўляе сабе, як можна было друкаваць кірыліцай у Рэчы Паспалітай (гэта значыць у краіне, дзе праваслаўе не было афіцыйнай рэлігіяй) без таго, каб не апынуцца ў апазіцыі да «каталіцкага» ўраду. З другога боку, ёй няўцяма, як такі ўрад можа пакінуць «праваслаўную» друкарню без кантролю – для Масковіі (як і для эпохі, у якой жыла сама даследчыца) гэта проста немагчымая сітуацыя. На погляд А. Зёрнавай, друкарня Мамо́нічаў паступова падпадае пад каталіцкі кантроль. Лішкавым доказам гэтага для яе служыць «праваслаўны» катэхізіс 1585 г., які меў пазнаку «з дазвалення старшых», што было ўласціва езуіцкім выданням [8, с. 181–182]. Тут даследчыца кірылічных друкаў, відаць, менш знаёмая з заходнееўрапейскай прадукцыяй, зрабіла прамашку: на самой справе гэта быў каталіцкі катэхізіс Пятра Канізія, выдадзены езуітамі на іх грошы ў перакладзе на старабеларускую мову (гл. у дэталях: [20]. Але з гэтага яшчэ не вынікае, што Мамо́нічы тады сімпатызавалі каталіцтву.

Таму падтрымка ўладаў, якой шукалі Мамо́нічы дзеля свайго камерцыйнага поспеху ў выдавецкім бізнэсе (што рабілі ўсе прыватныя друкары па ўсёй Еўропе), здаецца ёй рэнегацтвам, якое вядзе да адступніцтва ад веры, ці «беспринципностью» [16, с. 111; 17, с. 35]. Гэта знаходзіць сваё пацвярджэнне і ў сацыяльным уздыме Мамо́нічаў у канцы XVI ст. [15, с. 166]. У 1583 г. Кузьма Мамо́ніч стаў бурмістрам віленскім, у 1586 г. атрымаў прывілей ад караля Стафана Баторыя; да 1593 г. Лявон, сын Кузьмы, дамогся шляхецкага стану.

Для А. Зёрнавай, як і для іншых савецкіх вучоных, гэта «этапы большаго пути», што паступова прывялі Мамонічаў (у прыватнасці, Лявона) ва ўніяцкі лагер, пад патранат Льва Сапегі, уплывовага прыхільніка ўніі [8, с. 177; 16, с. 110; 17, с. 35].

Аднак толькі ідэалагічнымі падставамі вытлумачыць цалкам усе абставіны мамоніцкага кнігавыдання расійская даследчыца не нававажаецца, таму яна звяртаецца да меркантыльных чыннікаў. На яе погляд, праваслаўная «тэндэнцыя» мамоніцкай друкарні прыйшла ў сутыкненне з прагай выдаўцоў да асабістага ўзбагачэння. Вынікам гэтага стаўся невысокі ўзровень паліграфічнай прадукцыі Мамонічаў. Сціпласць іх выданняў даследчыца разглядае як дэградацыю: «Может быть, при недостаточной помощи со стороны Мамоничам приходилось вести дело экономно: в издании... [якое выйшла пасля Евангелля, выдадзенага Пятром Мсціслаўцам – І. К.] бумага довольно грубая, в типографии не было выдающихся мастеров – граверов и печатников. На качестве работы постоянно видна забота об ограждении своих материальных интересов и возможной наживе» [8, с. 169]. І далей: «Мамоничи не умели удерживать у себя... талантливых мастеров... и довольствовались изданиями, оформленными лишь удовлетворительно..., что обнаруживает в Мамоничах не любителей книги, а предпринимателей; на первом месте у них сбыт, а не художественное оформление книги» [8, с. 205]. У такіх высновах даследчыца хаця і слухная, але дэманструе крыху аднабаковае разуменне друкарскай справы ў ВКЛ, уласцівае многім савецкім аўтарам, для якіх рынкавыя механізмы, што кіравалі старажытным грамадствам, былі няўцямянымі. Аднак не менш хібнымі з'яўляюцца і ўяўленні многіх такіх даследчыкаў пра спецыфіку культуры і жыцця ў ВКЛ, тоесныя, на іх погляд, Масковіі. Тут праяўляецца пэўнае неразуменне ці недаўлік умоў сацыяльнага і эканамічнага жыцця ў дзвюх краінах.

Правільная выснова, што Мамонічы імкнуліся эканоміць на вывахах і аздабленнях, але далейшыя інтэрпрэтацыі сумнеўныя. Эканоміячы на шрыфце і мастацкім аздабленні, Мамонічы, несумненна, эканомілі і на сваіх выдатках на друк [15, с. 162]. Але гэта значыць, што кошты на іх выданні былі ніжэйшыя, а кнігі – больш дасяжныя пакупнікам. Гэта сведчыць пра пэўны дэмакратызм мамоніцкага кнігавыдання, адрасаванага шырэйшым колам насельніцтва [15, с. 168]. Таму яны не маглi супернічаць з больш прыгожымі і вытанчанымі друкамі Мсціслаўца, які ў гэтым плане працягваў у ВКЛ менавіта маскоўскую традыцыю. Але гэта ў пэўнай ступені закрывала для

Мамонічаў і маскоўскі рынак, які ў другой палове XVI ст. яшчэ арыентаваўся на больш высокаякасныя выданні друкарскага двара Масквы.

Тут варта зрабіць пэўнае высвятленне асаблівасцей маскоўскага і беларускага (вялікалітоўскага) кнігавыдання, якое ў многіх адносінах істотна адрознівалася паміж сабой.

Маскоўскі кнігадрук меў яскрава цэнтралізаваны характар. Ён быў створаны на загад цара, на сродкі дзяржавы; нават друкарскі двор напачатку доўгі час месціўся ў Крамлі, паблізу з уладай. Друк кніг адбываўся пад кантролем вярхоўнай царкоўнай і свецкай улады, падлягаў пільнай цэнзуры і мусіў праводзіць афіцыйную ідэалогію [4, с. 273–275; 5, с. 55–57]. Аж да сярэдзіны XVIII ст. кнігадрук у Маскве заставаўся манаполіяй дзяржавы і моцна знітанай з ёй царквы. Толькі ў 1679–83 гг. у Маскве дзейнічала так званая Верхняя друкарня, цалкам аддадзеная да дыспазіцыі царскага настаўніка і фаварыта Сімяона Полацкага, але ён якраз не быў маскавітам. Друкарня, што выдавала яго творы, месцілася ў царскім палацы і фармальна не залежала ад царкоўных улад; таму яна неўзабаве спыніла сваю працу пасля смерці Сімяона Полацкага, а яго творы пасля смерці самога цара былі нават забароненыя царкоўнай уладай.

Галоўнай мэтай маскоўскага кнігадруку было забеспячэнне патрэб праваслаўнай царквы ў літургічных тэкстах, радзей – рэгіянальных ўладаў у тэкстах юрыдычных. Таму тэматыка маскоўскіх выданняў XVI–XVII стст. надзвычай аднастайная. Гэта амаль выключна літургічная і царкоўная літаратура: мінеі, трыёдзі, часоўнікі, псалтыры, апосталы, службовыя трэбнікі, актоіхі, евангеллі, трэфалагіёны, пролагі, жыцці святых, казанні айцоў царквы. У гэтым спісе амаль цалкам адсутнічаюць свецкія выданні (за выключэннем згаданых друкаў Верхняй друкарні) і нават царкоўныя тэксты, адрасаваныя індыўдуальнаму чытачу [16, с. 63–64]. Зразумела, што выпуск царкоўных кніг падлягаў самай строгай цэнзуры, а любое адхіленне ці самавольства друкароў (нават у графічным афармленні) было немагчымым ці вельмі рэдкім. Натуральна, што пры публікацыі літургічнага тэксту асноўная ўвага звярталася на дакладнасць і беззаганнасць яго перадачы [16, с. 105; 17, с. 30–31].

Нават дыскурсіўна-стылістычныя сродкі ў маскоўскіх друках падкрэслівалі дзяржаўны характар маскоўскага кнігавыдання. Прадмовы ў маскоўскіх кнігах не пазбаўлены рэгламентацыі і маюць традыцыйны ды афіцыйны характар [5, с. 52–57]. Адсутнасць імя аўтара,

сціпласць звестак пра яго і акалічнасці выдання кантрастуюць з празмернымі ўсхваленнямі вышэйшай ўлады [7, с. 96–98].

У адрозненне ад Масковіі, кнігадрук у беларускіх (вялікалітоўскіх) землях (як і ў Заходняй Еўропе) быў прыватны. Яго ініцыятарамі і фундатарамі выступалі прыватныя асобы, рэлігійныя грамады і брацтвы, вучэльні, манастыры, але ніяк не дзяржаўная ці царкоўная ўлада [16, с. 63]. Больш таго, нават дзяржаўныя патрэбы ў выданні спецыяльнай літаратуры абслугоўваліся прыватнымі друкарнямі (як напрыклад, друкарскі дом Мамонічаў у Вільні, што выдаў на заказ уладаў Трыбунал 1586 г. і Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 г.). Нягледзячы на дзяржаўныя заказы, друкарні ў ВКЛ заставаліся прыватнымі і камерцыйнымі прадпрыемствамі. Таму асноўнымі стымуламі для іх служылі запатрабаванні чытацкай аўдыторыі і рынку, зрэдку мела месца мецэнацтва. Далёка не апошнімі былі меркаванні канкурэнцыі і канкурэнтнай барацьбы (прыклады з боку Мамонічаў [15, с. 165]. Яскравай асаблівасцю беларускага і ўкраінскага кнігавыдання была адсутнасць да сярэдзіны XVII ст. дзяржаўнай і цэнтралізаванай царкоўнай цензуры. Гэтыя фактары абумовілі разнастайнасць кніжнай прадукцыі ВКЛ у тэматыцы і жанру, значную долю свецкіх тэкстаў і своеасаблівасць ды арыгінальнасць афармлення.

Таксама дыскурсіўна-стылістычныя сродкі ў кнігах і прадмовах ВКЛ былі інакшыя. Аўтарская пазіцыя ў іх магла быць выказана дастаткова свабодна, аўтар быў вольны ў выбары сродкаў выражэння і абыходзіўся без рэгламентацый у паэтыцы. Разам з тым аўтары часта звярталіся да ўсхваленняў мецэната ці магната, спадзяючыся на яго міласць ці падтрымку альбо дзякуючы за фондуш. Але такія заявы аўтараў указваюць толькі на меркантильныя матывы і адсутнасць усялякай цэнтралізацыі ў кнігавыданні ВКЛ.

Усё гэта разам уплывала на спецыфіку дыстрыбуцыі кнігі і яе знешні выгляд. Паколькі ў Маскве друк ад сваіх пачаткаў быў манаполіяй дзяржавы, то пытанні збыту і попыту кнігі там фактычна не існавала. Выдавецкую палітыку ў Масковіі вызначалі дзяржава і царква, яны ж арганізавалі і рэалізацыю кнігі. Таму кнігавыданне кіравалася меркаваннямі, іншымі за разлік – напрыклад, эстэтычнымі ці ідэалагічнымі. Кнігі, выдадзеныя цэнтралізаваным шляхам, рассялаліся па ўсіх цэрквах і манастырах, а таму мусілі быць файнымі ды маляўнічымі, паколькі гэта адлюстроўвала велічнасць і аўтарытэтнасць цэнтру. У дадатак, літургічная кніга мусіла мець выразны шрыфт, каб добра чытацца на адлегласці [16, с. 63–65]. Таму ў Маск-

ве друкары дбалі пра файнасць шрыфтоў і заставак, тады як для выдаўцоў ВКЛ гэта было недасяжным узорам; іх займалі зусім іншыя клопаты. Тут, як і паўсюдна ў Еўропе, друк быў прыватнай справай, у якой уся рызыка за неспяховасць ці няўдачу ўскладалася на кішэню выдаўца.

Несумненна, што ў сваіх выданнях Мамонічы ці іх заказчыкі імкнуліся эканоміць на чым толькі мажліва. Толькі пры гэтай умове можна было мінімізаваць рызыку выдання, калі збыт кнігі замаруджваўся. А якраз збыт азначаў вяртанне ўкладзеных грошай і прынясенне прыбытку. Менавіта прыбытак і быў мэтай усёй выдавецкай дзейнасці, а зусім не ідэалагічныя прыярытэты (кшталту «праваслаўнай» ідэі ці любові да кнігі, як здавалася многім савецкім аўтарам), хаця, напэўна, і гэтыя чыннікі адыгрывалі нейкую ролю. Аднак камерцыйны інтарэс быў для выдаўцоў важнейшы за ідэалагічныя перспектывы. Таму віленскія выдаўцы кшталту Мамонічаў выдавалі кнігі на заказ ці патрэбу праваслаўных, езуітаў і ўніятаў (тое ж можна назіраць у лацінкавым кнігадруку Вільні на прыкладзе друкарні Яна Карцана (Карчана), што выпускала кнігі на заказ і пратэстантаў, і каталікоў). Камерцыйны чыннік уплываў і на выгляд кнігі. Некаторая «таннасць» выданняў Мамонічаў тлумачыцца абмежаванасцю ў сродках не столькі выдаўцоў, колькі іх заказчыкаў ды пакупнікоў. Гэта сведчыць пра невысокую ў цэлым пакупніцкую здольнасць праваслаўнага насельніцтва, якое магло карыстацца кірылічнай кнігай. Нарэшце, камерцыйны чыннік абумоўліваў нават тэматыку кірылічнай кнігі ў Рэчы Паспалітай: выдаваліся пераважна рэлігійныя тэксты, якія з максімальнай хуткасцю маглі быць рэалізаваны на рынку.

ЛІТАРАТУРА

1. **Анушкін, А. И.** Во славном месте Виленском : Очерки из истории книгопечатания. – Москва, 1962. – 172 с.
2. **Анушкін, А. И.** На заре книгопечатания в Литве. – Вильнюс, 1970. – 196 с.
3. **Буланин, Д. М.** Петр Тимофеев Мстиславец // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 2: (вторая половина XIV – XVI в.) / отв. ред. Д. С. Лихачев. – Ленинград : Наука, 1989. – Ч. 2. – С. 182–185.
4. **Демин, А. С.** Послесловие к первопечатному Апостолу Ивана Федоровича 1564 г. как литературный памятник // Труды отдела древнерусской литературы. – Ленинград, 1971. – Т. 26. – С. 267–279.
5. **Демин, А. С.** Русские старопечатные послесловия второй половины XVI века: (Отражение недоверия читателя к печатной книге) // Русская

старопечатная литература: (XVI – первая четверть XVIII в.) ; Тематика и стилистика предисловий и послесловий. – Москва, 1981. – С. 45–70.

6. **Документ** касательно древней Виленской Русской типографии Луки Мамонича, по претензии к оной Петра Мстиславца / Изд. И. Спрогис // Литовские епархиальные ведомости. – 1883. – № 41. (9 октября). неофиц. отдел. – С. 366–368.

7. **Елеонская, А. Е.** Русские старопечатные предисловия и послесловия второй половины XVI – первой половины XVII в. : (Патриотические и панегирические темы) // Русская старопечатная литература: (XVI – первая четверть XVIII в.) ; Тематика и стилистика предисловий и послесловий. – Москва, 1981.

8. **Зёрнова, А. С.** Типография Мамоничей в Вильно (XVI век) // Книга: Исследования и материалы. – Москва, 1959. – Сб. 1. – С. 167–223.

9. **Зёрнова, А. С.** Первопечатник Пётр Тимофеев Мстиславец // Книга: Исследования и материалы. – Москва, 1964. – Сб. 9. – С. 77–111.

10. **Льяшэвіч, Хв.** 3 гісторыі друкарства // Гадавік Беларускага Навуковага Таварыства. – Вільня, 1933. – Кн. 1. – С. 207–209.

11. **Лаппо, И. И.** К истории русской старопечати : Виленская типография Мамоничей // Сборник Русского института в Праге. – Прага, 1929. – Т. 1. – С. 161–182.

12. **Немировский, Е. Л.** Новый документ о Петре Тимофееве Мстиславце // Федоровские чтения: 1982. – Москва, 1987. – С. 33–48.

13. **Немировский, Е. Л.** Неатрибутированное виленское издание, вышедшее до июля 1572 г. // Румянцевские чтения : материалы научн.-практ. конф. по итогам научн.-исслед. работы РГБ (1995). – Москва, 1996. – С. 225–227.

14. **Огієнко, І.** Історія українського друкарства. – Львів, 1925. – Т. 1.

15. **Прашковіч, М. І.** Культурна-асветніцкая роля друкарні Мамонічаў // 450 год беларускага кнігадрукавання. – Мінск, 1968. – С. 155–169.

16. **Сидоров, А. А.** Книга и жизнь : сборник книговедческих работ. – Москва, 1972.

17. **Сидоров, А. А.** Узловые проблемы и нерешенные вопросы истории русского книгопечатания // Книга: исследования и материалы. – Москва, 1964. – Сб. 9. – С. 13–36.

18. **Тумаш, В.** Друкарня Пётры Мсьціслаўца: Да 400-годзьдзя віленскага Евангелья // Запісы : БІНІМ. NY., 1975. – Кн. 13. – С. 3–15.

19. **Abramowicz, L.** Cztery wieki druckarstwa w Wilnie; Zarys historyczny: (1525–1925). – Wilno, 1925. (то самое: // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1926. – Т. 40).

20. **Fałowski, A.** Język ruskiego przekładu Katechizmu jezuickiego z 1585 roku. – Kraków, 2003. (Studia Ruthenica Cracoviensia, 2).

21. **Ијасэвіч, І.** Друкарня Дому Мамонічэў у Вільні: (1575–1622). – Вільно, 1938.

Рассматривается ряд вопросов, связанных с деятельностью в Вильне типографа Петра Мстиславца и издателей знатных меццан Мамоничей. Основное внимание уделено интерпретациям советских исследователей, прежде всего А. Зёрновой. Свои воззрения, сформированные на изучении московского книгоиздания, они проецировали на виленское, что приводило исследователей к некоторым неадекватным выводам.

The article "Publishing activities of Peter Mscislavec and Mamonichi in Vilnius of the end of the 16th c. and Muscovy book printing" examines a set of questions referring to the activity of the printer Peter Mscislavec and editors of noble bourgeoises Mamonichi in Vilno. Special attention is given to the interpretations of Soviet researchers, first of all to A. Zyornova's interpretations. They projected their views, formed on the study of Moscow book-printing, to Vilno printing which brought over to some inadequate conclusions.

Цітавец А.І. (Мінск)

АСОБНІКІ ЕВАНГЕЛЛЯ 1575 г. У ФОНДЗЕ ЦЭНТРАЛЬНАЙ НАВУКОВАЙ БІБЛІЯТЭКІ імя Я. КОЛАСА НАЦЫЯНАЛЬНАЙ АКАДЭМІІ НАВУК БЕЛАРУСІ

Евангелле, асобнікі якога сталі аб'ектам даследавання, было надрукавана ў Вільні 30 сакавіка 1575 г. Пятром Мсціслаўцам на сродкі Івана і Зіновія Зарэцкіх. Гэта было першае выданне друкарні, што знаходзілася ў доме заможных віленскіх гараджан братоў Лукі і Кузьмы Мамонічаў. Друкарня мела важнае грамадскае і культурнае значэнне ў жыцці Беларусі апошняй чвэрці XVI – першай чвэрці XVII ст. Манапалізаваўшы выпуск і продаж кніг, яна па сутнасці выконвала функцыі «дзяржаўнага выдавецтва» [11, с. 217]. Прадукцыя друкарні разыходзілася не толькі ў Вялікім Княстве Літоўскім, але і сярод суседніх усходніх і паўднёваславянскіх народаў.

У адзеле рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Я. Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (ЦНБ НАН Беларусі) захоўваецца 11 экзэмпляраў сямі гэтых выданняў друкарні [14]. Упершыню пра іх паведамлялася ў публікацыі супра-